

УДК 351:316.3

О. А. КОТУКОВ

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Розглянуто особливості соціального простору, визначено його основні характеристики, до яких віднесено високу соціальну мобільність, гнучкість, значну частку опосередкованих інтерацій. Визначено основні завдання держави щодо управління розвитком соціального простору, які полягають у впорядкуванні соціальних комунікацій, сприянні розвитку нових технологічних секторів економіки, науки та освіти, забезпеченні рівного доступу до ресурсів, зокрема інформаційних.

Ключові слова: соціальний простір, соціальні агенти, соціальні комунікації, інформаційне суспільство, управління, розвиток.

The specific features of social space have been considered; its main characteristics have been determined, including those of high social mobility, flexibility, and a multitude of indirect interactions. The main tasks of the state in the field of managing the social space development have been specified, namely: organization of social communication, promotion of the new technological sectors development in the economy, science, and education, ensuring of equal access to resources, in particular to information.

Key words: social space, social agents, social communication, information society, administration, development.

Швидкий розвиток інформаційних технологій, революційні зміни у структурі соціальної та політичної комунікації, а також процеси глобалізації викликають зміну багатьох базових суспільних відносин (економічних, політичних, соціокультурних), у тому числі і відносин між державою і суспільством. У процесі суспільної трансформації особливо значущою стає роль науковців, які здатні розробляти і пропонувати адекватні ситуації, яка швидко змінюється, політичні і управлінські рішення, технології їх реалізації. При цьому своєрідною реакцією на процеси якісного оновлення суспільних і державноуправлінських відносин має стати переосмислення, оновлення, розширення концептуального і категоріального апарату науки “державне управління”. Однією з категорій, яка вимагає уточнення і нового трактування, є “соціальний простір”. Визначення характеристик і сутності сучасного соціального простору дозволяє вдосконалити зміст державноуправлінських впливів на соціальні процеси, визначити перспективні напрями державної політики у економіці, соціальній сфері тощо.

Протягом останніх років значний внесок у розвиток категоріального апарату науки державне управління внесли такі дослідники, як В. Бакуменко, М. Білинська, В. Голубь, І. Грицяк, В. Дзюндзюк, В. Князєв, В. Козаков, В. Корженко, О. Лазор,

А. Михненко, П. Надолішній, Т. Пахомова, Я. Радиш, І. Розпугенко, Ю. Сурмін, О. Сушинський та ін. Між тим категорії “простір” і “соціальний простір” поки що не знайшли належного наукового висвітлення у вітчизняній державноуправлінській літературі. Зокрема, привертає увагу той факт, що їх тлумачення відсутнє навіть в Енциклопедії державного управління [6], виданій Національною академією державного управління при Президентові України в 2011 р.

Отже, метою статті є визначення поняття “соціальний простір”, його змістовних характеристик, а також пріоритетних напрямів діяльності держави щодо розвитку соціального простору в Україні.

У сучасному тлумачному словнику термі “простір” має принаймні п’ять основних визначень: 1) одна з основних об’єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю та обсягом; 2) необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею; 3) вільний, великий обшир; просторінь; 4) відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля; 5) абстрактна множина з аксіоматично заданою певною структурою, в якій розвивається та чи інша математична теорія [3].

Четверте визначення є скоріше переносним, п’яте – суто математичним. Тому до уваги в контексті даного дослідження можна брати три перші, спільним для яких є розуміння простору через певну протяжність, обсяг. Таким чином, “простір” можна визначити як протяжність, що вміщує різноманітні неживі та (або) живі об’єкти і що характеризується певною упорядкованістю і структурованістю. Простір може бути великим або малим, сталим або рухливим. Але в будь-якому разі, використання категорії “простір” передбачає наявність певного місця, сфери або території, що мають свої, відмінні від інших характеристики.

Першим поняття “простір” у своїх наукових працях став використовувати давньогрецький філософ Аристотель. Він запропонував ієрархічну систему категорій – найбільш загальних і фундаментальних понять філософії, що виражають істотні, загальні властивості і відносини явищ дійсності і пізнання [14].

На першому місці в ієрархії Аристотеля знаходиться категорія сутності з виділенням першої сутності – індивідуального буття, і другої сутності – буття видів і родів. Інші категорії розкривають властивості і стани буття: кількість (просторово-кількісні характеристики), якість (некількісні властивості), відношення (спосіб, в який одна річ пов’язана з іншою), місце (положення речі відносно найближчого оточення), час (положення речі відносно певної послідовності подій), стан (положення частин речі відносно до інших частин), володіння (наявність постійної зовнішньої властивості речі), дію (здійснення змін в іншому предметі), підпадання дії (прийняття змін від іншого предмета).

Прагнучи до спрощення категоріальної системи, Аристотель потім визнавав серед дев’яти категорій основними тільки три – час, місце, положення (або сутність, стан, становище). Тим самим Аристотель заклав основу для розвитку основних філософських концепцій простору і часу:

– субстанціональної – розглядає простір і час як самостійні сутності, першооснови світу;

– реляційної – відповідно до якої простір і час – не самостійні сутності, а системи відносин, які утворюються взаємодіючими матеріальними об'єктами.

Реляційну концепцію відстоювали: давньогрецькі софісти (здагується відомий вислів Протагора “людина є мірою всіх речей” [13]), деякі філософи Середньовіччя (Еразм Роттердамський, М. Монтень, П. Бейль та ін.).

Пізніше реляційна концепція стала підґрунтям для появи низки філософських течій і теорій, а саме:

– емпіризму, який визнає важливим джерелом для отримання знань лише чуттєвий досвід (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм);

– прагматизму [11], гаслом якого є вислів “практика – критерій істини” (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьюї і Дж. Сантаяна);

– позитивізму, неопозитивізму, постпозитивізму, логічного позитивізму (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Мах, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап, Ч. Кун, К. Поппер, П. Фейерабенд), аналітичної філософії (А. Д. Айер, У. Куайн, Ч. С. Пірс, Дж. Сьорл, Д. Деннет, Д. Чалмерс), у межах яких відстоюється думка про те, що пізнання світу повинно спиратися виключно на точні, перевірені, наукові, в тому числі математичні методи;

– теорії відносності, згідно з якою час і простір є лише відносні “сторони” єдиної форми існування матерії – простору-часу, причому час необхідно сприймати як майже рівноправну складову (координату) простору-часу, яка може змішуватися під час зміни системи відліку (зокрема, завдяки зміні швидкості руху) зі звичайними просторовими координатами (М. Планк, А. Ейнштейн).

Поява теорії відносності спричинила зміну традиційних уявлень про одномірність простору в гуманітарних науках. Поряд з фізичним простором дослідники стали виділяти політичний, геополітичний, економічний, культурний, соціальний та інші простори [17].

Категорія “соціальний простір” вперше була запропонована німецьким філософом і соціологом Ф. Тенісом у кінці XIX ст., який визначив соціологію як науку, що вивчає взаємини людей у просторі і в часі [21]. Його ідеї розвинув Г. Зімель, який охарактеризував соціальний простір як бездієву форму, існуючу лише завдяки енергії діяльності окремих соціальних суб'єктів [7]. Е. Дюркгейм визначав соціальний простір як певну надіндивідуальну, об'єктивно існуючу реальність, яка пов'язана з усвідомленням індивідуального простору і часу індивідом, і його взаємодіями [5].

П. Сорокін розглядає соціальний простір у контексті теорії багатовимірної соціальної стратифікації та соціальної мобільності [18]. За дослідником, кожна людина існує як мінімум у трьох просторах: політичному (відношення до влади), економічному (рівень матеріального становища) і професійному (престиж діяльності). Отже, визначити становище людини або якого-небудь соціального

явища в соціальному просторі означає визначити його ставлення до інших людей і інших соціальних явищ [19].

Найбільш докладно до розгляду проблему сучасного простору підійшов французький соціолог П. Бурдьє [2], який представив соціальний простір як раціонально сконструйовану діаграму, поля взаємодії, руху різних видів капіталу (символічного, соціального тощо).

Основні поняття та категорії (соціальний простір, соціальне поле, соціальні сили), теорії П. Бурдьє беруть своє походження з фізики, що дозволяє представити науковий підхід даного дослідника як соціальну топологію.

Термін “топологія” (від гр. “топос” – місце і “логос” – закон) увів у науковий обіг німецький математик і фізик І. Лістинг у 1847 р. [12]. Топологію він розглядав в якості розділу математики, що вивчає топологічні властивості фігур, тобто властивості, що не змінюються за будь-яких деформацій. Прикладами топологічних властивостей фігур є розмірність, кількість кривих, які обмежують дану сферу, тощо. Таким чином, топологічний простір представлений безліччю елементів будь-якого походження, в якому певним чином визначені граничні співвідношення. Інакше кажучи, це певна знакова конструкція, яка дає узагальнюючий образ фізичного простору.

Згідно з топологічною теорією розмірності, розмірність простору задається розмірністю елементів, які його породжують. У теорії П. Бурдьє такими елементами виступають люди, які переміщуються, зустрічаються, притягуються і здійснюють інші фізичні дії в різних полях. Отже, соціальний простір представляє собою, на думку П. Бурдьє, ансамбль різного типу полів, у тому числі релігійних, економічних, політичних, етнічних, культурних тощо. У кожному такому полі існують, як стверджував П. Бурдьє, свої закони і правила взаємодії. Причому вони не розчиняються у величезному соціальному просторі суспільства, а навпаки, утворюють його.

Отже, кожна людина (соціальний агент) функціонує в декількох соціальних полях. Місце, яке може займати соціальний агент, визначається у П. Бурдьє двоюко: по-перше, абсолютно, як та просторова точка, де в даний момент часу розташовується агент, де він локалізований, та по-друге, відносно (релятивно) як позиція чи ранг у певній соціальній ієрархії. У першому випадку треба говорити про фізичну позицію, яка вимірюється: площею, обсягом, територією, яку займає агент, його розмірами і габаритами.

Між тим, фізичний і соціальний простір, як зазначає П. Бурдьє, це принципово різні речі. Так, він вказує, що “фізичний простір визначається за спільними зовнішніми сторонами частин, які його утворюють, у той час, як соціальний простір – за структурою позицій, які його утворюють [2].

Отже, якщо для фізичного простору важливим є його визначення його зовнішніх меж, то для соціального – його внутрішньої структури, адже зовнішні межі цього простору є дуже мобільними і нестійкими.

Утім, як стверджує П. Бурдьє, фізичний простір є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору, об'єктивацією і натуралізацією минулих і нинішніх соціальних відносин [2]. Так, наприклад, соціальний простір, знайшовши фізичну реалізацію в межах міської межі, представляє собою розподіл різних видів благ і послуг, а також індивідуальних агентів і (або) груп, що мають можливість їх присвоєння (залежно від наявного в них капіталу, а також від фізичної дистанції, що їх відокремлює від цих благ). Відмінність двох просторів полягає, окрім іншого, в тому що у фізичному просторі структура є зримою, а в соціальному, в основному, – уявна. Адже позицію соціального агента в соціальній ієрархії побачити неможливо, вона визначається ним самим (саморефлексія) або іншими людьми за зовнішніми ознаками: дохід, капітал, освіта, влада тощо. Ключовими характеристиками соціального простору, як стверджував П. Бурдьє, є три фундаментальних властивості:

- релятивне (умовне) співвідношення, позиція соціальних агентів по відношенню до інших місць у структурі поля (вище, нижче, між);
- дистанція, що відокремлює це місце від інших місць, – позицій (велика, мала тощо);
- ієрархічність, яка є наслідком суспільного розподілу праці.

Окремі агенти, групи агентів, класи та сфери суспільства (політична, економічна, релігійна тощо), виділені за певними властивостями, складають субполя в соціальному просторі. Якщо ці властивості розглядати не тільки як застигли характеристики, а як активні динамічні властивості, а саме соціальні дії і взаємодії, то субполя перетворюються на поля, в межах яких розгортається жорстка конкурентна боротьба за кращі позиції. Як вважає П. Бурдьє, “структура соціального простору визначається в кожний момент структурою розподілу капіталів і прибутку, специфічних для кожного окремого поля” [1, с. 77].

Боротьба за кращу позицію в соціальному просторі, на думку П. Бурдьє, зосереджується навколо володіння чотирма основними видами “капіталів”: економічного, соціального, культурного, політичного або “символічного”. Таким чином соціальний простір П. Бурдьє представляв як сукупність об'єктивних відносин між індивідуальними (людьми) та колективними агентами (соціальні групи), функціонально пов'язаних між собою за допомогою спільних полів і соціальних практик. П. Бурдьє підкреслював, що соціальний простір – це певне силове поле, що створюються взаємодіючими індивідами, але разом з тим має своє особливу (системну) якість, відсутню в самих індивідах, наприклад право, звичаї, мораль тощо. В окремих індивідів є присутніми лише його елементи у вигляді засвоєних соціальних ролей, цінностей і моделей поведінки.

Ідеї П. Бурдьє знайшли оформились в діяльнісно-структурний підхід, який отримав популярність серед дослідників, що займаються вивченням трансформацій на пострадянському просторі (Ю. Качанов, О. Куценко, І. Попова та ін.) [10; 15; 16].

З точки зору вищевказаного дослідницького підходу, кожен соціальний порядок – це продукт людських інтеракцій. Цей порядок не в змозі сформуватися

і функціонувати безвідносно до людської діяльності, до соціальної дії. Саме через певні дії можна розглядати соціальні зміни в межах певного соціального простору. Таким чином, термін “соціальний простір” означає існування не тільки жорстко заданих форм і зв’язків, але і можливість зміни меж цих структур, соціальних зв’язків усередині них завдяки активності індивідів.

Відзначимо, що в межах діяльнісно-структурного підходу норми і зразки поведінки не розглядаються як константи, – вони змінюються в процесі діяльності, взаємодії соціальних агентів.

Отже, важливою характеристикою соціального простору є можливість взаємовпливу соціальних структур і діючих соціальних агентів. У ролі соціальних агентів можуть виступати як окремі індивіди, так і соціальні спільності, інститути, організації. Головними передумовами утворення колективних соціальних агентів є усвідомлення спільних інтересів та ідентичності. Колективними соціальними агентами можуть бути різні соціальні групи, асоціації, в тому числі соціальні рухи, а також інститути влади.

Е. Гідденс, говорячи про роль інститутів влади в соціальних інтеракціях, стверджував, що завдання держави полягає в підтриманні єдинства та недопущення появи ліній розриву [4].

Особливості управління сучасним соціальним простором досліджував у своїй концепції інформаційного суспільства М. Кастельс. Він, зокрема, стверджував, що суспільство ототожнюється із соціальною структурою, яка зводиться до трьох найбільш загальних компонентів: простору, часу, технології [8]. Структура нового інформаційного суспільства побудована на потоках капіталів, інформації, технологій, організаційних взаємодій, що утворюють своєрідну мережу. Простір ресурсних потоків, на думку М. Кастельса, є головною формою мережевого суспільства, яка надбудовується над фізичним простором [20].

М. Кастельс аналізує зв’язок між винахідниками, підприємцями, фінансовими корпораціями і державою в сучасному суспільстві. На прикладах США, Китаю та Індії він доводить, що в усьому світі держава була ініціатором і головним рушієм революційних технологічних змін, фактором, що організує соціальні та культурні сили, які сприяють розвитку виробництва конкурентоспроможних товарів та послуг.

М. Кастельс стверджував, що лідируючими галузями економіки стають “сектора без кордонів” (фінанси, телекомунікації, засоби масової інформації). Однак вони розвиваються не тільки під впливом такого мотиваційного стимулу, як прибутковість, але і під впливом політичних інститутів, що заохочують, створюють умови розвитку для певних галузей, які можуть “дати віддачу” в майбутньому. Отже, на думку М. Кастельса, актуальності у сучасних умовах набуває нові форми втручання держави в економіку, пов’язані з чіткими стратегіями, підтримкою технологічного розвитку та конкурентоспроможності своїх національних галузей. Активна державна політика все більш стає ключовим інструментом конкурентоспроможності національних економік. “Країни, які

повністю поклалися на ринкові механізми, особливо болісно реагують на зміну фінансових потоків і вразливі з точки зору технологічної залежності” [8, с. 498]. Таким чином, найважливіше значення набувають сьогодні такі стратегії позитивних змін, як технологічна і освітня політика.

М. Кастельс доводить, що виробництво в розвинених економіках спирається сьогодні на освічених людей у віці 25 – 40 років. Практично непотрібними залишається більше третини людських ресурсів. Між тим, наслідком цієї тенденції, на його думку, стане не масове безробіття, а гранична гнучкість, рухливість роботи, індивідуалізація праці і, нарешті, високосегментована соціальна структура ринку праці.

Він відзначає, що однією з ключових рис інформаційного суспільства є специфічна форма соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам здатність швидко отримувати, генерувати, обробляти і передавати інформацію стає фундаментальним чинником зайняття кращих позицій у соціальному просторі.

Іншою ключовою рисою інформаційного суспільства є мережева логіка структури його соціального простору. М. Кастельс підкреслює, що він називає соціальну структуру мережевою тому, що “вона створена мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, які перетинають час і простір...” [Там же, с. 505].

Мережеве суспільство створює нову темпоральність, яку дослідник називає “позачасовий час”, що породжується спробами інформаційних мереж нівелювати значення часу. Простір потоків, як стверджує М. Кастельс, надає нової форми часу. “Позачасовий час... виникає, коли характеристики мережевого суспільства породжують систематичні пертурбації в порядку слідування явищ Усунення черговості створює недиференційований час, який рівнозначний вічності Секундні трансакції капіталу, гнучке підприємництво, варійований робочий час, розмивання життєвого циклу ... суть фундаментальні явища, характерні для мережевого суспільства Фактично, більшість людей і більшість місць у нашому світі живуть в іншій темпоральності” [8, с. 509].

Отже, нове інформаційне мережеве суспільство, за М. Кастельсом, виникає, “коли (і якщо) спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах, відносинах влади і відносинах досвіду. Ці перетворення призводять до однаково значних модифікацій суспільних форм простору і часу і до виникнення нової культури” [Там же, с. 496].

Таким чином, говорячи про особливості сучасного соціального простору як об’єкта державного управління, варто відзначити його головні характеристики: висока соціальна мобільність, гнучкість, технологічність, висока частка опосередкованих (за допомогою сучасних засобів прийому і передачі інформації) інтеракцій у структурі соціальної комунікації, значна частка осіб, зайнятих виробництвом нематеріальних продуктів, товарів, послуг, розмивання меж фізичного простору внаслідок тенденцій глобалізації і розвитку “мережевого суспільства”.

Таким чином, соціальний простір представляє собою сферу взаємодій соціальних агентів (індивідуальних і колективних), структуровану певним чином за ступенем інтенсивності взаємодії між його окремими елементами, яка виробляє стійкі норми, звичаї, традиції, правила, норми, що детермінують форми взаємодії індивідів всередині нього. Основними характеристиками сучасного соціального простору, великий вплив на який здійснюють тенденції розвитку інформаційного (“мережевого”) суспільства і пов’язані з цим процеси глобалізації, є висока соціальна мобільність, гнучкість, значна частка опосередкованих (за допомогою сучасних засобів прийому і передачі інформації) інтеракцій у структурі соціальної комунікації, велика кількість осіб, зайнятих виробництвом нематеріальних продуктів, товарів, послуг. У таких умовах держава повинна очолювати процеси розвитку та впорядкування соціального простору, розробляючи і впроваджуючи відповідні стратегії, впорядковуючи соціальні інтеракції і комунікації, сприяючи розвитку нових технологічних секторів економіки, науки та освіти, захищаючи продукти інтелектуальної власності та забезпечуючи рівний доступ усіх громадян до всіх ресурсів, зокрема інформаційних.

Украї важливою є розбудова партнерських відносин держави з усіма іншими соціальними агентами, адже зазначене партнерство дозволить забезпечити швидке пристосування державних та регіональних стратегій до умов зовнішнього середовища, яке швидко змінюється. Сутність і зміст таких стратегій стануть предметом подальших досліджень.

Література:

1. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє ; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993.
2. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє. – М. : Ин-т эксперимент. социол. ; СПб. : Апетейя, 2007. – 288 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.
4. Гідденс Е. Соціологія / Е. Гідденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
5. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. ; сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. – М. : Канон+РООИ “Реабилитация”, 2006. – 352 с.
6. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (гол.) та ін. – К. : НАДУ, 2011.
7. Зиммель Г. Избранные работы / Г. Зиммель. – К. : Ника-Центр, 2006. – 440 с.
8. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. ; под науч. ред. проф. О. И. Шкаратана. – М. : Изд-во ГУ-Высшей школы экономики. – 2000. – 608 с.
9. Кастельс М. Могущество самобытности / М. Кастельс ; Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. – М., 1999. – С. 302–495.

10. Качанов Ю. Л. Начало социологии / Ю. Л. Качанов. – М. : Ин-т эксперимент. социол. ; СПб. : Алетейя, 2000. – 256 с.
11. Кирющенко В. В. Язык и знак в прагматизме / В. В. Кирющенко. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 199 с.
12. Листинг И. Б. Предварительные исследования по топологии / И. Б. Листинг. – М. – Ленинград : ГТТИ, 1932. – 119 с.
13. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1989. – 205 с.
14. Луканин Р. К. “Органон” Аристотеля / Р. К. Луканин. – М. : Наука, 1984. – 303 с.
15. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И. М. Попова. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
16. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. – Х. : ИЦХНУ им. В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
17. Потемкин В. К. Пространство в структуре мира / В. К. Потемкин, А. Л. Симанов. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1990. – 176 с.
18. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М., 1992. – 275 с.
19. Сорокин П. Система социологии / П. Сорокин. – М. : Наука, 1993. – .
Т. 2. – Социальная аналитика : Учение о строении сложных социальных агрегатов. – 688 с.
20. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society / M. Castells // The British Journal of Sociology. – 2000. – № 51 (1). – P. 43–59.
21. Tonnies F. Soziologische Studien und Kritiken. I. Jena : G. Fischer, 1925. – 475 p.

Надійшла до редколегії 27.09.2013 р.